

Література:

1. Акты ЮЗР. – Т. 10. (1653 – 1654). – СПб.: Тип. Братьев Пантелеевых, 1878.
2. Документы Б. Хмельницкого (1648-1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
3. Дорошенко П. Нарис історії України / П. Дорошенко. – Львів.: Світ, 1991.
4. Ключевский В. О. История сословий в России // Ключевский В. О. Сочинения: в 9 томах. – М.: Мысль, 1989. – Т. 6: Специальные курсы.
5. Місяця ... 4 дня 1689 р. Універсал стародубського полковника Тимофія Олексієвича з приводу задоволення скарги К. Рославця й І. Богдановського до почепського сотника, щоб ставився до них як до шляхтичів. – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 18230.
6. Модзалевский В. Материалы и заметки // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии / В. Модзалевский. – Чернигов, 1913. – Вып. 1.
7. Смолій В. Українська національна революція 1648-1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1-3.
8. Стороженко А. Замечательный универсал гетмана Мазепы / А. Стороженко // Киевская старина – 1892. – № 1.

Шевчук-Бєла Я. В., НУ "ОЮА"

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ЦИГАН МАЛОРОСІЇ ТА ІНШИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII-XIX СТОЛІТТЯХ

В статтє рассказывается о правовом положении национального меньшинства цыган в XVIII-XIX столетиях, национальной политике Российской империи, способах переселения цыган, налогах, которыми они облагались и об ограничениях, которым подвергались со стороны правительства.

The article is a research of the legal status of national minorities Gipsy of the Russian empire at the end of XVIII – at the beginning of XIX c. c., the national policy of the Russian empire and the committee of foreign colonists.

Перші писемні згадки про циган в історичних документах (грамоти польських королів, львівські актові книги, литовський статут) стосуються XV ст. Про те, що цигани з'явилися порівняно давно на українських землях Польської держави, свідчать актові дані, зокрема, згадки в саноцьких актових книгах 1428 і 1436 рр. та у львівських за 1428 та 1455 рр. У 1501 р. вперше з'являється повідомлення про призначення циганам особливих воєвод з місцевого населення.

Практика переслідування циган, поширена в Західній Європі, поступово розповсюдилася і в Польщі. Першу постанову про вигнання циган за межі країни було оприлюднено на сеймі 1557 р., а потім підтверджено 1565 р. З того часу цигани почали масово переселятися на малозаселені прикордонні території, якими на той час були південні українські землі. У зв'язку з тим, що місцеве населення переховувало циган, які пропонували різні ремісничі, зокрема ковальські, послуги і до того ж розважали людей своїм мистецтвом – музикою, ворожбою, показом приручених тварин, сеймова конституція 1578 р. спрямувала політику гоніннь також проти тих, хто надавав притулок і підтримку кочовим циганам. Вони оголошувалися "баннітами", тобто підлягали вигнанню з країни разом із циганами. Литовський статут 1588 р., подібно до сеймових конституцій, закріплював тезу про неприпустимість присутності кочовиків (у тому числі циган) на території Речі Посполитої, оскільки ті, "коли уходять в чужі землі, переважно ворожі, можуть робитися і шпигунами".

Після 1624 р. польські королі підпорядковували циган управлінню і суду спеціальних осіб, ймовірно, із середовища циган, названих "циганськими королями", "старшинами", які при призначенні отримували королівську грамоту. Чотири такі грамоти (1651, 1704, 1706, 1715 рр.) були знайдені І. Каманіпим у луцьких та летичівських актових книгах. Зберігся також текст грамоти 1705 р., надрукований чеським професором А. Прохазкою із саноцької актові книги Львівського Центрального архіву. Як циганські королі керували своїми підлеглими невідомо, оскільки дослідниками не зафіксовано жодного їхнього розпорядження або письмового рішення. "Королі" призначалися з незалежної польської шляхти і не мали особливого впливу серед підпорядкованого їм циганського населення Речі Посполитої, зобов'язаного сплачувати першим "пожитки і складки" [1]. Циганському королю для здійснення своїх повноважень необхідно було постійно переїжджати з місця на місце, аби судити й накладати покарання на циган, які провинилися. Через те, що останні могли не визнавати цієї влади або ухилятися від виконання її вимог, у грамотах завжди був припис судовим, урядовим, міським, приватним установам, надавати підтримку і допомогу циганським королям. Останніми циганськими королями були Ігнатій Марцинкевич до 1780 р. і Ян Марцинкевич з 1788 р. [2]. Виникнення в Речі Посполитій посади циганського короля пояснюється тим, що традиційно духовництво, дворяни, городяни, селяни і навіть окремі народи мали власні суди, а загальними королівськими судами користувалися лише тоді, коли позивачі належали до різних

станів. Цигани в суперечках між собою судились у свого племінного судді, а з тяжбами між різними циганськими групами приїздили раз на рік до свого короля в містечко Мир у Мінській губернії.

Посада циганського короля не давала особливих привілеїв, а данина не могла бути значною. Незважаючи на спадковість цієї посади, грамоти видавалися майже щороку. Це можна пояснити лише переходом останніх за першої нагоди на кращу посаду.

У середині XVII ст. циган не виділяли ні в правах, ні в привілеях на лівобережних українських землях. Відомо, що деякі з них приєднувалися до визвольної боротьби. Зокрема, в "Реєстрах всього Війська Запорозького" значилися такі прізвища козаків: Васько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Дмитро Циганчик, Васько Циганчейко та ін. [3].

Масовий примусовий перехід циган в українських землях на осілість розпочався з другої половини XVIII ст. (переписи фіксують появу сіл: Циганівка Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани Червоноградського повіту в Галичині та ін.). У XVII – XVIII ст. цигани Лівобережної України, розселені спорадично серед українського населення, також поділялися на 10 полків. На чолі полків стояли старшини або отамани, які в часи існування відкупу циганського збору призначалися відкупщиком, а після скасування відкупу як представники цитаті – Військовою Генеральною канцелярією. Цигани отримували право просити про призначення того чи іншого свого представника отаманом. Поділ циган на полки і призначення циганських отаманів не завжди збігалися з поділом Малоросії на полки. Так, в архівних документах Малоросійської Колегії в Харкові, які досліджував М. Плохінський, на 1751 р. згадувалося лише 7 отаманів. "Циган малоросійських" (цей термін часто вживався у діловій документації) у XVIII ст. згадували поряд з "волоськими", які управлялися своїми отаманами [4].

На початку XVIII ст. існувала досить значна кількість осілих циган, які утворили окрему так звану "українську" етнографічну групу циган. В одній із неопублікованих праць О. П. Бараннікова знаходимо його нотатки початку 1930-х рр. стосовно осілих українських циган: "Давні українські цигани майже всі живуть осіло. Вони оселялись дворами по 40-50 осіб в різних містах, особливо степових, де жвавіше йде торгівля кіньми. Ще меншими групами живуть вони по селах. До останніх часів найзвичайніша і найбільш поширена професія циган – осілих і кочових – була торгівля кіньми, мєнджування кіньми, міна (циганською – таперувен). Вони майже не кочують, правда, їздять по ярмарках, але

рідко далеко. Вони не так міцно прив'язані до своєї оселі, як українці, але ж до цього вимагають їхні промисли, виїздять за 50 – 70 верст, а то і ... відходять від звичаїв... в зв'язку з кризою циганства" [5].

Осілі цигани живуть серед українців уже кілька століть, вони знали досить значної асиміляції. Наприклад, в Ізюмі вони жили стало з другої половини XVIII ст., бо вже тоді в цьому місті було окреме циганське кладовище. Тоді ж осілі цигани жили в Слов'янську, трохи пізніше в інших містах. Цигани, як і більшість інших етнічних груп, у містах мешкають поряд на одній вулиці чи на одному кутку.

Одиницею збирання податків був шатер. Спостерігалось досить значне майнове розшарування у циганському середовищі. Зустрічалися люди багаті, заможні, менш заможні та бідні, які існували лише подаяннями. Так, відомий документ про позику, надану батуринським циганом Василем Миною іншому цигану в сумі 200 крб., на 1772 р. це була досить значна сума. Цікаво, що в усіх документах відзначалася повна відсутність осілих циган-землеробів, а ті, які жили осіло, "бавилися циганськими промислами, і були нарівні з кінними малоросійськими промисловцями". Наприклад, циган Янківський жив осіло, сплачував загальнонародні повинності і займався тим, що скуповував для казенного заводу кобилець [6].

Українські цигани сплачували до Військової Малоросійської скарбниці визначений оброк. У кінці XVII і на початку XVIII ст. його збір був на відкупі. Наприкінці року, в якому закінчувався термін відкупу, проходила триразова публікація: оголошувалося у містах, містечках, селах і хуторах, чи не бажає хтось узяти циганський збір на відкуп. Таким чином, держава не вступала сама в стосунки з циганським населенням. Бажаючий повинен був подати заяву до канцелярії і з'явитися на торг. Хто давав більше, за тим і залишався відкуп. З відкупщиком укладався контракт: відкупна сума вносилася із закінченням кожного року в січні наступного. Відкупщик мав запросити поручителів "добрих і пожитних". Від нього вимагалось не обтяжувати циганське населення зайвими податками, а брати з них стільки, скільки потрібно за їх ремеслами (відповідно до спеціального реєстру).

З 1757 р. циганським отаманам було надане право суда над циганами, а також їх "неприсойностей". Циганську "автономію" було скасовано в 1765 р., відколи кожен із циган зобов'язаний був обрати для себе місце постійного мешкання і увійти під владу сотенних і полкових правліль на рівних з іншими; якщо хтось бажав, то міг залишитись у якого завгодно власника як вільний підлеглий. З того часу в Лівобережній Україні кочові цигани вперше оголошувалися поза законом, що зменшило їхні

зв'язки з місцевою владою, але ніяк не з оточуючим українським населенням. За малоросійськими правами цигани становили клас, який був нижчим за посполитих простонародних громадян. Так, за тілесні ушкодження, завдані поранення чи за вбивство цигана стягувалась сума вдвічі менша ніж за посполитого селянина [7].

Подальша доля циган на Правобережній Україні пов'язана з універсалами Київської громадянсько-військової комісії. Ця комісія вживала заходів, щоб примусити циган до осілого життя. Зокрема, було визначено річний термін, який надавався для обрання циганами місця постійного проживання, а по закінченні року вони вважалися бродячими і проти них застосовувалися репресивні заходи. Через деякий час комісія доповідала про перехід на осілість окремих циган, які впевнені у своїй особистій свободі в майбутньому й у відсутності небезпеки бути закріпаченими. Масовий перехід циган на осілість розпочався з другої половини XVIII ст., коли переписи зафіксували назви сіл: Цигановка біля м. Балина Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани біля села Озерян Червоноградського повіту в Галичині та ін.) [8].

Після початкового розповсюдження в Європі протягом XV – XVI ст. циганські міграції були обмежені і мали локальний характер. Ситуація кардинально змінилася у другій половині XIX ст., коли відбулася так звана "велика келдерарська інвазія" (за кілька років великі маси циган змінили місця традиційного проживання і розселилися майже по всьому світу). Цей міграційний вибух був тісно пов'язаний із ситуацією в дунайських князівствах: Валахії та Молдові. Дискримінація в них циганського населення спонукала останніх переступити критичний міграційний поріг.

Відомо, що в XV ст. молдовський господар князь Олександр Добрий (1400 – 1432), який досяг значних успіхів у централізаторській політиці, надав циганам князівства дозвіл па "користування повітрям і водою для життя, безперешкодне добування вогню та заліза для обробки" [9].

Наприкінці XV – на початку XVI ст. дунайські князівства Валахія і Молдова потрапляють у васальну залежність від Порти. Літописи фіксують, що за часів Стефапа Великого (1458 – 1504) цигани іде були вільні й вербувалися па військову службу у прикордонних гарнізонах і фортецях. У кінці XV ст. у Валахії і Молдовському князівстві особливою категорією залежних людей становили холопи, головним чином іпшоплемінники, насамперед цигани. Вони жили і працювали на господарському домені або на землях окремих феодалів. Як холопи, цигани були оголошені власністю феодалів, які могли їх карати, дарувати, міняти або заповідати разом з членами їхніх родин [10].

Найдавніша з відомих грамота, надана на приватне володіння циганами з "пожалований" в кабалу, належить князюванню воєводи Петра Рареша, датована 1529 р. З тих часів часто зустрічаються жалувані грамоти па циган, як боярам "за службу", так і монастирям "за милість". І в усіх грамотах цигани називаються холопами, на відміну від царяц, які в ті часи були кріпаками і називалися "вечипамн". Цигани спочатку були закабалені урядом, а під уряду через пожалування, а пізніше і шляхом продажу почали переходити у приватне володіння. Таким чином, у молдовському законодавстві відбувся розподіл циган на три класи: державних, монастирських і боярських. Цей поділ вперше було зафіксовано в законах Василя, на прізвисько Акбаніт, виданих у 1646 р. [11].

Фактично всі цигани в тих князівствах опинилися у статусі (юридично закріпленому і багато разів протягом наступних століть підтвердженому) рабів – коронних (князя), монастирських та боярських. Ситуацію, що склалася на середину XIX ст. так описували сучасники: "Неможна й увияти того свавілля, що панувало в князівствах щодо циган, які були там кріпаками, до останнього часу й звільнених, без наділу землі, без будь-яких засобів до існування, й які вони добувають собі пригаманними їм від природи ремеслами, потрібними на кожному кроці важким і нерухомим румунам. Цигани тому залишилися в князівствах такими, якими були вони в перший рік їх мандрування. Вони зімкнулися тісніше в своїх бандах; за ними залишилися привилегія конокрадів, ковалів, ворожбитів щастя тим, від яких нічого не бачили самі, крім зла" [12].

Звільнення від рабства розпочалося після приєднання Бессарабії до Російської імперії па початку XIX ст., а також підтиском громадської думки Європи на верхівки князівств. З 1818 р. князівське законодавство виділило такі категорії громадян: благородні, вільні робі (цигани) та звільнені В Органічному уставі Валахії (1830) та в Громадянському кодексі Молдови (1833) вже визнавався за циганами статус особи (а не речі, як це було за часів римського права і в законах князівств), заборонялося безкарно вбивати і вільно продавати циган (і з ринків включно). Циганам дозволялося вільно вступати у шлюб (хоча діти в шлюбі все ще вважалися рабами).

Після завершення Кримської війни та підписання Паризького мирного договору, серед умов якого була відміна рабства в князівствах Молдова та Валахія, були започатковані заходи щодо відміни рабства. Остаточне звільнення циган від рабства в князівствах було закріплено конституцією 1864 р. і завершилося 1878 р. Звільнення з рабства стало

поштовхом до міграцій. А спонукала до цього соціально-економічна ситуація в регіоні і світі того періоду. Промисловий переворот і початок індустріальної епохи в європейських масштабах привели до необхідності серйозної модифікації життя кочових циган за нових умов. Це – потреба освоєння нових територій, розширення, а часто і зміни регіонально обмежених традиційних районів кочівлі. Великими групами цигани кількох категорій – аурарі ("золото-промисловці"), урсарі ("ведмежатники"), лінгурарі ("ложкарі"), ласші ("бродячі") та вшпраші ("дворові люди") вирушали в Трансильванію, а звідти розселялися по всій Європі, в тому числі масово на українських землях у складі Російської імперії.

На початку XIX ст. російські урядові кола ніяк не позначили в законодавстві масове переселення циган у межі імперії на південному заході. Перші законодавчі акти були спрямовані на облік циганського населення. Однак численні спроби чиновників призвичаїти циган до землі, примусово перетворити їх на осілих були заздалегідь приреченими на невдачу.

Побоюючись шкідливого впливу на місцеве населення поширеного серед циган бродячого способу життя, уряд протягом першої третини XIX ст. прийняв ряд заходів щодо поселення циган на вільних казенних землях для занять хліборобством і скотарством. Правила для поселення циган уперше були опубліковані 1800 р. Осілі цигани-землероби звільнялися від рекрутської повинності та від податей протягом чотирьох років після поселення. Згідно з положенням про устрій і управління Бессарабської області 1818 р. циганам дозволялося вступати до міщанських міських товариств. Циган, які перебували на приватно-власних землях чи землях різних казенних відомств, зарохували до кріпосних селян. Заходи щодо переводу циган до осілого способу життя і в подальшому не мали особливого успіху.

Нереалізованим залишився і проєкт 1785 р. переселення із східної Польщі в Крим 500 родин циган [13].

Указом від 18 грудня 1836 р. було затверджено положення Кабінету Міністрів про "оселення корінних циган у Бессарабії на колишній основі" в кількості 752 родин, з наданням 9902 десятин землі й утворенням двох селищ: Каїр (141 буд.) і Фараонівка (146 буд.) (з 1947 р. – Крива Балка). Акція не була належним чином продумана і підготовлена, державні кошти пішли на вітер.

Окремі постанови проти бродяжництва видавалися в 1809, 1811, 1818, 1839 рр. Імператор Микола I під час перебування в Південному краї на власні очі побачив недовість усіх заходів, розпочатих у XIX ст.,

і знову видав наказ 1839 р. "Про оселення циган на вільних казенних землях", визначивши при цьому кінцевий термін – 1841 р. Незважаючи на суворі заходи, якими супроводжувалося виконання наказу, цигани у більшості, як і раніше, продовжували кочувати. З 1856 р. циган залучали до відбування рекрутської повинності. 1861 р. одночасно з виконанням маніфесту про звільнення селян, було засновано Комісію для складання проекту положення про влаштування і покращання побуту кріпосних циган [14]. Діяльність комісії, однак, не дала конкретних результатів [15]. І з того часу в законодавстві постанов стосовно циган майже не зустрічаємо. Тобто імперський уряд був неспроможний законодавчим шляхом "цивілізувати", змінити спосіб життя циган [16].

Література:

1. Каманин И. Цыганские короли в Польше в XX вв. // Сб. статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). – К., 1916. – Вып. 2. – С. 111.
2. Энциклопедический словарь Брокгауза – Эфрона. – СПб. 1903. – Т. XXXV11I. – С. 308.
4. Непокупный Л. П. Межэтнические связи в украинской антропонимии XVII в. – К., 1989. – С. 39.
5. Плохинский М. Цыгане Старой Малороссии. – М. 1889. – С. 111.
6. Плохинский М. Цыгане Старой Малороссии. – М. 1889. – С. 112.
7. Права, по которым судится малороссийский народ. – К. 1879. – С. 820.
8. Каманин И. Вказана праця. – С. 115.
9. Мостовский М. Этнографические очерки России. – М. 1874. – С. 65.
10. Зашук М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 174-175.
11. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней. – М., 1987. – С. 32.
12. К. Х. Цыгане. – Кишинев, 1864. – С. 61.
13. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С. 120.
14. Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. – С. 308.
15. Державний Одеський обласний архів: Ф. 1. – Оп. 249. – Од. зб. 180.
16. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В. І. Наулка. – К.: Голов, спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 404-421.